

УДК 39:94 (477): 685.12/16:930.26

МЕТОДИКА РЕКОНСТРУКЦІЇ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ДОІСТОРИЧНОГО ПЕРІОДУ (ДОСВІД ЕТНОЛОГІВ)

Михайло ГЛУШКО

Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра етнології

У статті розглянуто результати науково-пошукової роботи сучасних українських істориків-етнологів, які можуть бути корисними для простеження процесу становлення та еволюції окремих об'єктів чи цілих комплексів культури населення України в дописемний період. Головну увагу автор зосереджує на побутуванні у традиційному будівництві українців ХІХ–початку ХХ ст. значної кількості пережитків, які, з погляду конструктивних, технічних, технологічних та інших чинників, спростовують запропоновані окремими дослідниками гіпотези і припущення стосовно можливого зведення носіями трипільської археологічної культури двоповерхових будівель, а також запропоновані ними графічні реконструкції. Водночас окреслено методологічні засади та методичні вказівки щодо подальшого дослідження житла населення України доісторичного періоду, низку наукових завдань, які мають вирішити різні фахівці гуманітарного профілю спільними зусиллями.

Ключові слова: історична етнологія, археологія, пережитки, методика дослідження, двоповерхове житло, “бовкун”, реконструкція.

Нині, в умовах утвердження України як незалежної держави, все частіше і частіше вчені звертаються до найбільш складних і важливих для української нації наукових проблем: походження та початкових етапів її етнічної історії, генезису та історії традиційних форм народного побуту і культури, формування головних етнічних рис та властивостей як етносу тощо. Успішно вирішити зазначені проблеми можна лише при одній умові – залучивши досягнення різних галузей знань гуманітарного профілю: антропології, археології, історії, мовознавства, фольклористики та інших.

Особливе місце посідають у цьому ряду знань наукові результати історичної етнології – субдисципліни етнології, представники якої цікавляться походженням та еволюцією окремих компонентів народної культури: матеріальної, духовної, соціонормативної тощо, причому обов'язково з'ясовуючи їх етнічну самобутність¹. Дослідження в царині історичної етнології базуються, насамперед, на етнографічних матеріалах, серед яких найбільшу цінність становлять пережитки, тобто явища, які виникли сотні чи навіть тисячі років тому і збереглися у традиційній культурі до ХХ ст. включно – в первісному чи дещо у видозміненому вигляді.

Пережитки мають також важливе значення для реконструкції історії культурних зв'язків між різними етносами і цілими історико-культурними областями в різні періоди світової історії.

Розвиваючи зазначений напрямок етнологічної науки, сучасні історики-народознавці широко залучають у своїх працях дані археології, історії, лінгвістики та інших суміжних наук. На жаль, сказане в меншій мірі стосується представників інших галузей науки гуманітарного профілю, зокрема й археологів, котрі вивчають найдавніші періоди історії людства. Саме їм належить найбільше гіпотез і концепцій стосовно походження українського етносу, джерел та початкових етапів розвитку відтворюючого господарства (хліборобства і скотарства), виникнення та етапів еволюції різних ділянок матеріальної культури (знарядь розпушування ґрунту, засобів виробництва і продукції ремесел та промислів, поселень, житла і господарських споруд, одягу і їжі), первісних світоглядних уявлень, вірувань, знань, кровноспоріднених і територіально-громадських зв'язків тощо.

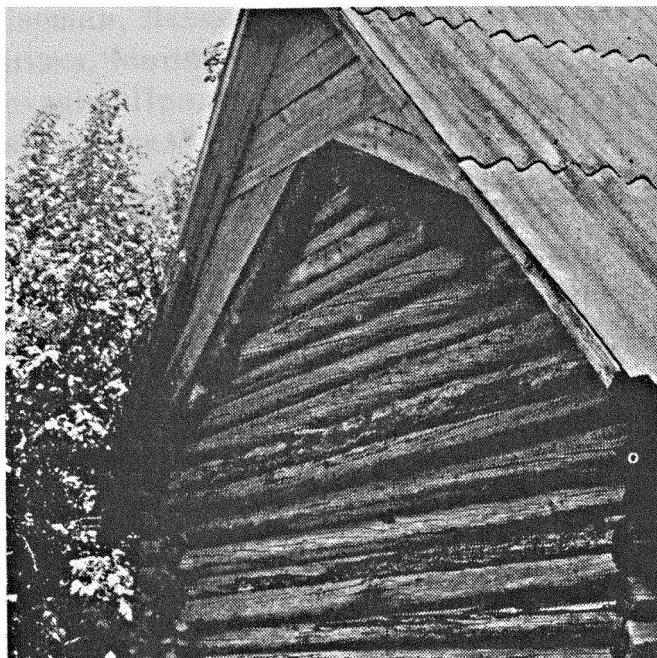

Рис. 1. Причілок хати середини третьої чверті XIX ст. зі с. Левковичі Овруцького р-ну Житомирської обл. (за Р. Радовичем).

Fig. 1. Side of the building from the middle of third quarter of XIX century from Levkovychi village in Ovruch district, Zhytomyr region (by R. Radovych).

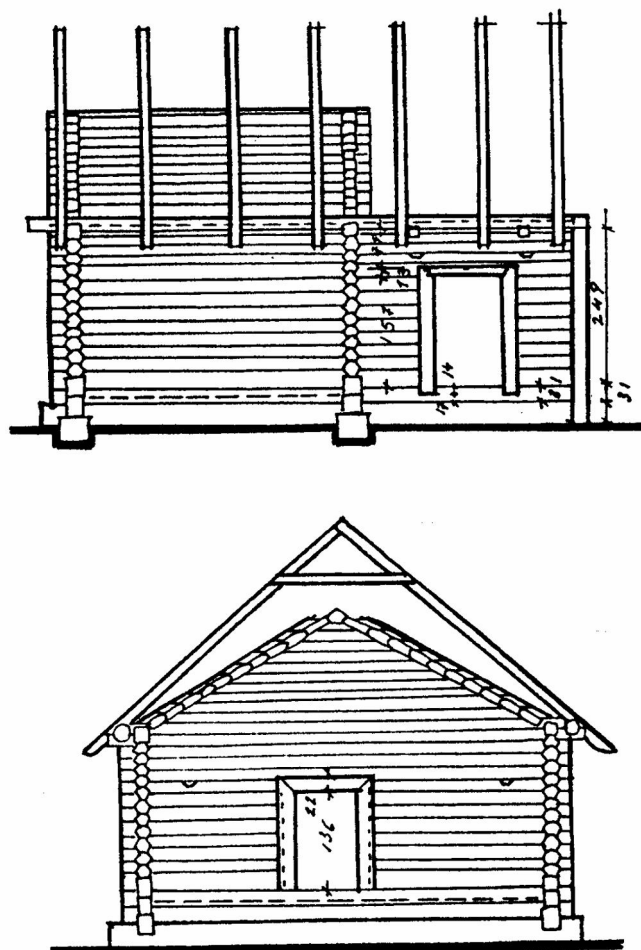

Рис. 2. Зруб комори і сіней середини третьої чверті XIX ст. зі с. Левковичі Овруцького р-ну Житомирської обл. (за Р. Радовичем).

Fig. 2. Framework of storehouse and hall of the middle of third quarter of XIX century from Levkovychi village in Ovruch district, Zhytomyr region (by R. Radovych).

Навіть побіжний перелік об'єктів наукового зацікавлення археологів засвідчує, що він майже збігається з об'єктами дослідження етнологів; різниця між ними спостерігається лише в тому, що археологи вивчають все те, що стосується культури і побуту етносів доісторичних періодів, натомість етнологи – переважно XIX-XX ст. Логічно, при реконструкції орних знарядь праці чи транспорту, житла чи одягу тощо археологи мали б активно

залучати у своїх працях дані етнології, а народознавці – першоджерела, набуті археологічною наукою. Проте, як уже зазначалося вище, відповідний підхід для сучасної українознавчої науки поки що майже не властивий.

Для підтвердження сказаного звернемося до новітньої фундаментальної багатотомної “Історії української культури”, співавторами якої є різні фахівці – археологи, історики, етнологи, літературознавці, мистецтвознавці та інші. Знайомство зі структурою цієї праці засвідчує: як і 25, 50 чи 100 років тому кожний із перелічених вище фахівців намагається досягнути довголітню історію становлення і розвитку української культури самотужки. Так, у першому томі згаданої праці, яку підготували археологи, читач, за окремими винятками, не знайде покликів на етнологічні роботи, тим паче марними будуть його зусилля відшукати тут наявність якого-небудь фактичного етнографічного матеріалу з культури і побуту українців XIX-XX ст., хоча б у плані зіставлення чи порівняння досліджуваних культурних явищ, виявлення безперервності існування окремих їх компонентів та елементів.

У другому томі цієї “Історії”, де йдеться про культуру і побут українців XIII–середини XVII ст., на відміну від попереднього, вже виявляємо окремі розділи, авторами яких є народознавці. Правда, при знайомстві зі змістом цих розділів і поданим фактичним матеріалом, постає питання: якими критеріями керувалася редакційна колегія, котра нижню хронологічну межу наукового зацікавлення етнологів обмежила лише серединою XIII ст. Чи не радянською концепцією щодо походження українського етносу, згідно з якою він починає формуватися щонайшвидше зі зникненням з політичної карти Європи Київської держави? Крім того, у вічі впадає ще одна характерна риса, властива для цих розділів: незважаючи на хронологічні рамки історичної доби, якими обмежується другий том “Історії української культури”, автори-етнологи без будь-яких вагань переносять, скажімо, у XIII-XV ст. об’єкти і явища традиційної культури населення різних регіонів України, які побутували тут у другій половині XIX–на початку XX ст. Отже, при застосуванні відповідного, цілком сумнівного, наукового підходу при дослідженні культури у читача виникає і хибний за суттю висновок: упродовж щонайменше шести століть місцеве селянство лише використовувало культурні надбання своїх попередників, тобто за останнє півтисячоліття ніякого господарського, технічного, технологічного тощо прогресу на українських етнічних землях не було. Навряд чи з цим висновком може погодитися критично мислячий учений.

На жаль, у цьому відношенні етнологи не є винятком. Часто сказане стосується археологів, головна місія котрих і полягає в тому, щоб об’єктивно відтворити культурні реалії епохи енеоліту чи бронзи, доби раннього заліза чи ранніх слов’ян, простежити історичну тяглість кожної з них упродовж сотень і тисяч років, з’ясувати їх етнічну приналежність тощо. Однак, знайомство з окремими науковими досягненнями сучасних українських археологів далеко не завжди викликають, м’яко кажучи, довір’я. Скажімо,

вже тривалий період тривають дискусії про житло трипільців. Особливий сумнів в етнологів викликають різні варіанти реконструкції археологами трипільського двоповерхового помешкання². По-перше, з тієї причини, що до початку ХХ ст. включно українські селяни зводили лише одноповерхове житло та господарські споруди. По-друге, тому, що наведені археологами аргументи є непереконливими і, щонайголовніше, не дають відповіді на питання, що постають при аналізі, з одного боку, конкретного фактичного матеріалу, яким оперують знавці давньої історії, з іншого – з кінцевими результатами (графічними реконструкціями) та загальними висновками вчених. Нарешті, зважаючи на значний ряд пережитків, які були властивими для народного будівництва українців ХІХ-ХХ ст. і вже знайшли окремі оцінки у працях вітчизняних істориків-етнологів.

У зв'язку з обмеженими можливостями зупинимося на двох ключових аспектах, які безпосередньо стосуються твердження археологів про можливе побутування у трипільців двоповерхових будівель: на ймовірному часі виникнення традиційного закритого (з плоскою стелею, дверима і вікнами) утепленого житла та системі його опалення. Словом, якщо звести ці аспекти до одного знаменника, то маємо відшукати відповідь на просте, на перший погляд, питання: коли почали зводити звичну для кожного сучасника плоску стелю і як вона вплинула на систему опалення житла? Це питання цілком доречне хоч би з тієї причини, що при наявності двоповерхового житла підлога чи настил другого поверху служить стелею першого, і, навпаки, стеля першого поверху служить основою другого.

Сумнів у зведенні трипільцями двоповерхового житла викликає декілька етнографічних пережитків, які, як уже зазначалося, були властивими для будівництва українського сільського будівництва ХІХ-ХХ ст.

Пережиток перший. І досі на теренах Полісся (Житомирщина, Рівненщина) побутують хати та холодні приміщення (“кліті” – комори) з дахом, який влаштований на сволоках, врубаних у трикутні фронтони – у завершення зрубу причілкових стін. Іншими словами, стеля у цих будівлях є не плоскою, а поздовжньо-вінчастою, тобто має так званий “накот” (“стулю накотом”, “круглу стіль” тощо), який водночас служить і дахом³. У минулому споруди з аналогічним дахом-стелею побутували скрізь на території Полісся України, а також у лісовій зоні Східної, Центральної, Північної і Західної Європи – у Білорусії, Росії, Прибалтиці, Скандинавії, Польщі, Німеччині, Данії та інших країнах⁴. Дослідники одностайні також у тому, що житло з відповідним дахом східні слов'яни будували вже у княжу добу⁵.

Пережиток другий. Ще на початку ХХ ст. поліщуки зводили плоску стелю, дотримуючись певної технології та особливостей конструкції, а також по-особливому ставлячись до окремих її елементів. Зокрема, у самому помешканні стелю підтримували один поздовжній та непарна кількість (один чи три; на думку автохтонів Полісся, парна кількість поперечних сволоків

може принести мешканцям хати нещастя) поперечних сволоків. Після встановлення на зрубі будівлі сволоків приступали до спорудження самої стелі. У зазначений період найчастіше на поперечні сволоки накладали дошки на відстані 12-24 см одна від іншої, а щілини між ними перекривали так званими “обаполками”. Відтак на дошки стелили сніпки (“кулі”) довгої житньої соломи (подекуди також мох чи “костру” з льону або поєднували солому, мох та “костру”). Товщина цього настилу становила в середньому 5 см (“два пальці”). Насамкінець стелю над житловим приміщенням утеплювали шаром землі, найчастіше піском, висота якого здебільшого сягала 10-15 см. Згідно з етнографічними відомостями, які зафіксували українські етнологи, на стелю хати площею 16-25 м² було потрібно 4-6 возів піску⁶. Водночас потрібно наголосити: перші достовірні відомості про використання глиняно-земляної підсіпки для даху датуються, згідно з археологічними даними, лише VI-XIII ст.⁷, тобто і в контексті відповідного незаперечного факту плоска стеля як невід’ємний складник наземного житла українців є досить пізнім явищем.

Сказане вище про архаїчне походження технології зведення плоскої стелі на території Полісся підтверджують явища духовної культури, Зокрема, при ширшому дослідженні місцевого будівництва з’ясувалося, що головний (поздовжній) сволок був об’єктом особливої уваги та персоніфікації тутешніх жителів. Як припускають сучасні етнологи Роман Радович та Роман Сілецький, у минулому його могли навіть вважати певним сакральним явищем, що підтверджує низка поданих ученими конкретних фактів: широке використання цього елемента у фольклорі та обрядовості, комплекс обрядових дій, яким супроводжувався вибір і заготівля деревини для поздовжнього сволока, вимоги до процедури встановлення його у зруб хати, а також деякі термінологічні означення цього елемента: “батько”, “дід”, “дідів пояс”, “цар хати”, “содержитель” тощо⁸.

Архаїчність відповідних уявлень поліщуків про головних сволок і плоску стелю загалом опосередковано підтверджують деякі компоненти весільної обрядовості. Так, польський народознавець Оскар Кольберг зафіксував у білорусів такий звичай: якщо стеля житлової камери була присипана піском, то молоду не завивали у помешканні, для цього її навмисне виводили у сніг⁹. Відгомін цього, давнього за походженням, звичаю зберігся також у весільній обрядовості українців, котрі теж розплітали косу та завивали “княгиню” у снігах (околиці м. Збаража Тернопільської обл.)¹⁰, або ж благословили її на шлюб саме у цьому приміщенні (Черкащина)¹¹. І все ж, у XIX–на початку XX ст. дуже часто різні, важливі за значенням, весільні обрядові дії в українців відбувалися в іншому приміщенні – у коморі, стеля якої завжди була без глиняно-піскової присипки, тобто належала до категорії холодних приміщень. Зокрема, у коморі одягали князя та княгиню до шлюбу, тут же вони обідали після повернення із церкви¹². Першу шлюбну ніч молодята також проводили у

коморі¹³. Загалом, на нашу думку, описані вище весільні звичаї могли виникнути на основі давніх за походженням уявлень та вірувань, пов'язаних з головним атрибутом похоронної обрядовості – з могилою, яка у слов'ян завжди осмислювалася як “вічна хата” людини після смерті¹⁴.

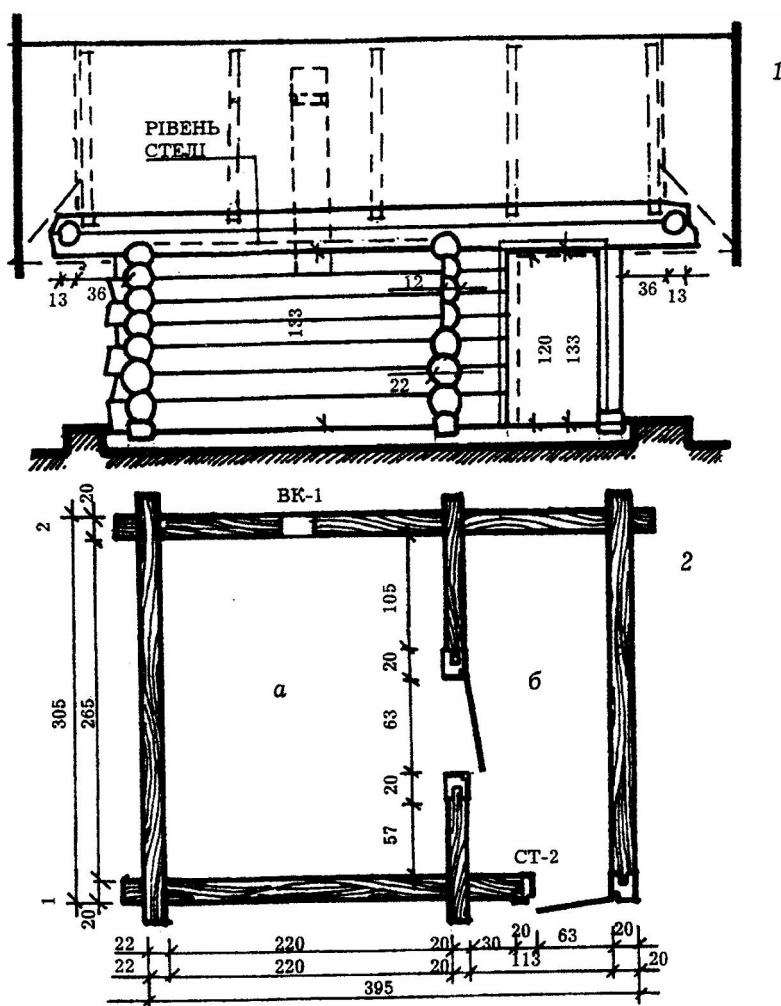

Рис. 3. Стебка середини XIX ст. зі с. Вовчків Поліського р-ну Київської обл. (за Р. Радовичем).

Fig. 3. Stebka of the middle of XIX century from Vovchkiv village Polissia district Kyiv region (by R. Radovych).

Пережиток трегій. На території Полісся широко побутувала так звана “стебка” (“істебка”, “ізтебка”, “стьобка” тощо) – спеціальне приміщення наземного типу, в якому взимку зберігали коренеплоди. Будівлі цього типу з правобережного Полісся Р. Радович класифікує так: стебки, що становлять складову житлового зв'язку ХАТА – СІНИ чи ХАТА – СІНИ – КОМОРА;

стебки, зблоковані із житлом (у тому числі зімкнутих і замкнутих дворів); стебки як окремі будівлі; стебки, зблоковані із холодними будівлями двору чи які становлять їх складову¹⁵.

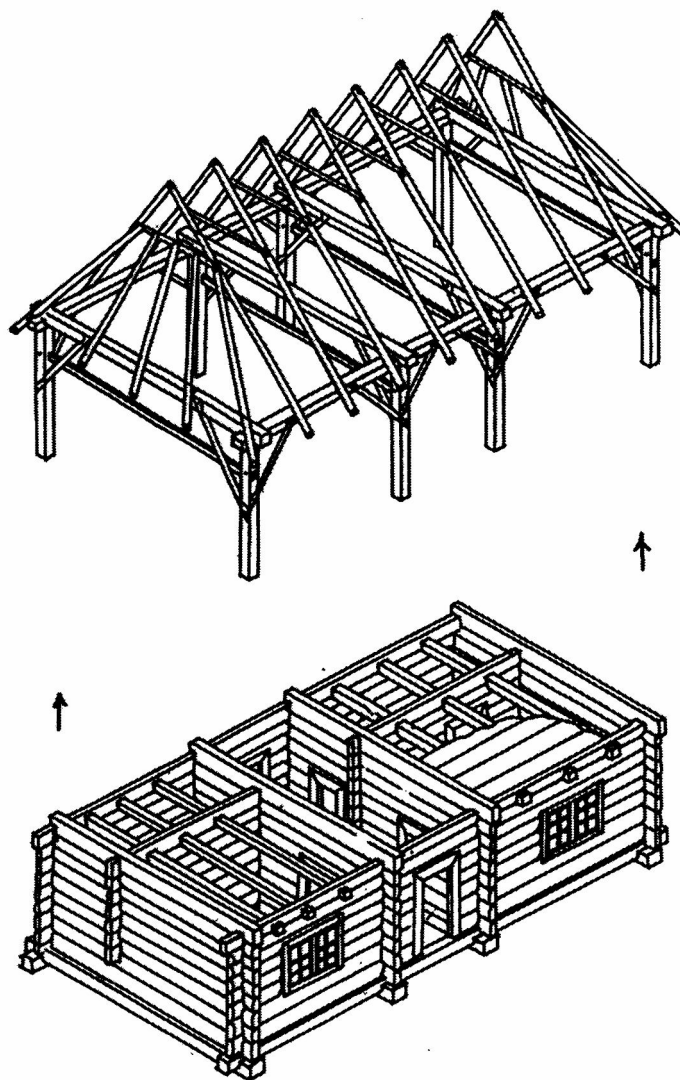

Рис. 4. Хата першої половини – середини ХІХ ст. зі с. Библо Старосамбірського р-ну Львівської обл. (за Р. Рядовичем).

Fig. 4. Building of the first half – middle of XIX century from Byblo village Staryi Sambir district L'viv region (by R. Radovych).

У контексті порушеної нами проблеми увагу привертає насамперед те, що стебка була єдиною з усіх господарських будівель двору, при спорудженні якої застосовували аналогічну зі зведенням житла техніку і

дотримувалися аналогічних технологій. Якщо точніше, то стебку будували завжди в зрубній техніці, особливу увагу приділяючи міцності та довговічності зрубу, його теплотехнічним властивостям. Як і в житлі, при зовнішніх стінах цієї господарської будівлі завжди споруджували “присьбу”. Для цього на відстані приблизно 0,5 м від стін робили так звану “обкладчину” із системи дубових кілків і жердин чи “обаполків”. Простір між “обкладчиною” і стіною засипали піском, а взимку присьбу додатково утеплювали листяною засипкою чи навіть влаштовували “загату”. Стосовно долівки, то вона завжди була глинобитною. Цікаво, що для запобігання тепловтрат її опускали дещо нижче, порівняно з поверхнею материкового ґрунту. І найголовніше: у стебках завжди була наявна плоска стеля (“стель”, “столь”, “столя”), яку зводили на зразок стелі житлового приміщення. Тобто, як і в описаному вище випадку, спершу на зрубі будівлі примощували один поздовжній чи один-два поперечні сволоки, на які в розбіжку клали дошки. Відтак по останніх стелили соломку, мох чи лляну “костру”, а підготовлений настил утеплювали піщаною присипкою завтовшки 10-15 см¹⁶.

Поліська стебка близькоспоріднена зі житлом цілою низкою інших компонентів. Зокрема, її перекривали переважно двосхилим дахом на кроквах. Аналогічними були матеріали, техніки і технології, які застосовувалися при покритті стебки. Дверний отвір прорубували зазвичай у вузькій стіні. У стебці також влаштовували невелике віконце чи просвіт без скла¹⁷. Нарешті, взимку споруду завжди обігрівали, використовуючи для цього “жар” хатньої печі. Однак, як засвідчують зафіксовані етнографами польові матеріали, в минулому джерелом тепла могла бути окрема піч чи навіть відкрите вогнище¹⁸. Загалом, генетичний зв'язок між цією господарською спорудою і традиційним житлом двох останніх століть не викликає у сучасних етнологів сумнівів. Більше того, значна їх частина схиляється до думки про те, що обидві зазначені будівлі пов'язані з давнім однокамерним опалювальним приміщенням. Різницю між ними зумовило те, що в процесі історичного розвитку житло постійно удосконалювалося, а стебка зберегла багато архаїчних, первісних за походженням, елементів.

Пережиток четвертий. Згідно з даними етнографічних досліджень, ще у другій половині XIX–на початку XX ст. переривистою смугою вздовж Судетів і Карпат, від середньої течії р. Лаби до витоків р. Сяну (у лужицьких сербів, у Сілезії, Верхній Саксонії, Чехії, Моравії, Словаччині, Польщі – в околицях Кракова, Крешовіц, Ланьцута, Ряшева, Сянока і Перемишля) побутувало житло з дахом на пристінних стовпах – так звана “хата в хаті”. Суть конструкції будівлі цього типу полягала в тому, що споруда складалася з двох окремих частин, які у конструктивному плані є незалежними одна від одної: із зрубу хати, перекритого плоскою стелею, і даху, який підтримує каркасна система, встановлена біля стін. Загалом, при необхідності у відповідній будівлі можна повністю розібрати стіни, не порушуючи даху і всієї конструкції, яка його підтримує¹⁹.

Зусиллями Р. Радовича встановлено, що в минулому описаний тип житла побутував також в Україні, зокрема в щонайменше 15 населених пунктах низинної частини Старосамбірського району Львівської області (Сс. Библо, Боршевичі, Дроздовичі, Комаровичі, Міженець, Соляноватка та ін.)²⁰. У липні 2005 р. під час проведення студентської наукової експедиційної практики (керівники проф. Михайло Глушко, доц. Григорій Рачковський) було виявлено “хату в хаті” ще у трьох селах Старосамбірщини – у Трушевичах, Підмостичах та Передільниці. У першому з названих сіл до нині зберігається майже десяток будівель початку ХХ ст., конструкція яких відзначається певною специфікою, що суттєво розширює можливості для з’ясування джерел, походження і шляхів еволюції давнього українського будівництва. Справа в тому, що, незважаючи на існування цілої низки гіпотез про походження житла з окремим дахом, які висунули чеські, польські та німецькі вчені, і досі не з’ясовано два головні питання: 1) коли і хто вперше звів окремо дах на пристінних стовпах, а заодно і житло з плоскою стелею; 2) що спонукало давнього майстра застосувати відповідне будівельне рішення. На жаль, не вирішує порушених питань і Р. Радович²¹ як дослідник описаного житла українців.

Так чи інакше, але, знайомлячись із доробком попередників²², котрих цікавило будівництво цього типу, нашу увагу привертає наступне. Серед усіх слов’янських ареалів, де побутувало житло на зразок “хата в хаті”, один із найбільших заселяли українці. Це, зокрема, низинні терени Старосамбірщини, Сяноччини, Ряшівщини і Перемишльщини, які, з географічно-територіального погляду, становлять суцільний мовно-культурний масив – етнографічний район Надсяння. Останній цікавий ще й тим, що належить до найбільших ареалів української зони скупчення географічних назв на **-ичі** – одних із найдавніших за походженням слов’янських топонімів²³.

До речі, польський дослідник Станіслав Лев висловив думку про те, що хата з дахом на пристінних стовпах могла постати вже у VII-VIII ст. і пов’язував її винахід із писемними білими хорватами²⁴. Від себе додамо: нині відповідне припущення цього народознавця набуває ще більшої ваги з тієї причини, що, крім зазначеного ареалу, будівлі, які з погляду конструкції даху дуже нагадують “хату в хаті”, спорадично побутували і на теренах Покуття (Коломийський р-н) та Буковини (Заставнівський р-н Чернівецької обл.)²⁵. Ймовірність широкого розповсюдження описаного житла у низинних районах усього Прикарпаття в минулому є досить великою також тому, що географія його побутування у Галичині в значній мірі збігається з іншим історичним явищем – з припустимими кордонами проживання на її теренах окремих східнослов’янських племен, зокрема білих хорватів, які український історик Олег Купчинський визначив за даними стратиграфії назв з формантом ***-itj -i**²⁶.

На користь сказаного служать окремі етнографічні явища, що стосуються місцевого житла. Зокрема, ще на початку ХХ ст. на Покутті дотримувалися певних вимог щодо техніки і технології спорудження деяких компонентів традиційної печі²⁷, які споріднені з технікою і технологією зведення поліського відкритого вогнища як опалювального пристрою (“горна”), про що йтиметься нижче. Місцевому населенню було також відоме саме слово “горн”, яким означали капу, куди виходив дим²⁸. Крім того, у сусідній із Покуттям Гуцульщині спорадично побутовувала назва “здепка” (споріднена з поліський терміном “стебка”), яку вживали на означення будівлі, де зберігали листя²⁹. Словом, для традиційного селянського житла Прикарпаття була властива значна кількість архаїзмів, які засвідчують його давній етнокультурний зв'язок із будівництвом Полісся. Отже, і висловлене С. Левом міркування про те, що цей тип помешкання винайшли вже ранні слов'яни, котрі проживали на теренах Подністров'я, має достатньо підстав для його подальшої наукової розробки.

“Хата в хаті” як окремий тип житла потребує спеціального дослідження з іншої причини: незважаючи на наявність різних наукових гіпотез щодо його походження, проте жодний із попередніх дослідників не пов'язував виникнення цього помешкання зі зміною системи його опалення. Натомість, на наше глибоке переконання, саме розвиток опалювального пристрою нового типу³⁰ міг безпосередньо спричинити еволюцію будівельної технології та конструкцію самого народного житла, що засвідчують інші пережитки, властиві для традиційної культури українців ХІХ–початку ХХ ст.

Пережиток п'ятий. За спорадичними етнографічними свідченнями, ще на початку ХХ ст. подекуди на Поліссі побутовувало житло, в якому єдиним опалювальним пристроєм служило відкрите вогнище – “горно”. Знаходилося воно посеред помешкання, мало прямокутну форму (80?100 см) і сягало приблизно 50-70 см заввишки. Стінки опалювального пристрою були вимурувані з каміння, скріпленого розчином із глини, а порожнина самого “горна” – заповнена піском. Зверху на опалювальному пристрої розміщувався глиняний “черінь”, причому з метою запобігання розсування паливного матеріалу (дров), уздовж двох протилежних стінок були влаштовані бортики заввишки приблизно 25 см кожний. Під час опалення дим із вогнища виходив у плетений комин, влаштований на чотирьох стовпах, закопаних у долівку навколо “горна”. Верхня частина комина виходила за межі даху хати³¹.

Р. Сілецький, як автор фіксації та опису цього унікального поліського опалювального пристрою, небезпідставно вважає його одним із найдавніших за походженням, оскільки в минулому схожі пристрої були властивими для будівельної традиції інших теренів лісової зони Східної і Центральної Європи³². На жаль, етнолог не уточнює одного суттєвого моменту: в якому саме поліському житлі використовувалося відкрите вогнище – з плоскою стелею як невід'ємним його компонентом, чи з дахом, який зведений на сволоках, врубаних у трикутні фронтони. Твердження автора про те, що

“верхня частина комина виходила за межі даху” служить на користь того, що воно було властивим передовсім для житла другого типу. До цієї думки схиляють нас також інші факти, подані львівським етнологом у цьому дослідженні – про використання “горна” як єдиного опалювального пристрою у тимчасових житлах³³, які, як правило, плоскої стелі не мали зовсім. Так чи інакше, але той факт, що відрите вогнище як єдиний опалювальний пристрій використовували найдовше у тих районах України, де до нашого часу збереглося житло з так званим “накотом”, важко вважати випадковим явищем.

До відповідної думки схиляють нас результати творчого доробку Р. Сілецького, опубліковані ним в іншій праці. Маємо на увазі його окрему статтю про типи опалювальних пристроїв у стародавньому житлі. Опрацювавши значний масив археологічних матеріалів, дослідник аргументовано доводить: з погляду конструкції і функціонального використання т. зв. “піч”, яку зводили носії багатьох давніх археологічних культур (трипільської, лійчастого посуду, багатоваликової кераміки, зрубної, сабатинівської, висоцької зарубинецької, черняхівської та ін.) у своїх помешканнях, не була піччю в сучасному значенні цього слова. Вона належала до опалювальних пристроїв, які дослідник класифікує як “півзакрите вогнище”³⁴, бо саме це означення найточніше відображає особливості його конструкції та функціонування. З цим важко не погодитися, оскільки й інші етологи сумніваються щодо безпосереднього зв’язку цих пристосувань із традиційними печами українців XIX–першої половини XX ст., які служили насамперед для обігріву приміщення. Споріднене з українською піччю традиційної конструкції опалювальне пристосування виникає в Європі лише наприкінці I тис. н. е.³⁵

Отже, взявши до уваги все сказане про пережитки, які були характерні для традиційного житла українців у XIX-XX ст., стає очевидним, що ні трипільці, ні їх наступники не могли споруджувати двоповерхових будівель. Безсумнівним є також інше: наше твердження потребує додаткових свідчень та аргументів, і, щонайголовніше, застосування нової методики реконструкції об’єктів давнього будівництва та методів аналізу фактичного матеріалу. Зокрема, при підготовці відповідного дослідження вчені мають обов’язково з’ясувати декілька ключових питань: 1) географію розповсюдження архаїчних за походженням жител різних типів, причому не лише на українських етнічних землях, а й за її межами; 2) загальні риси та локальну етнографічну специфіку конструкції головних складових частин таких будівель, передовсім даху і стелі; 3) технологію зведення даху та стелі, зокрема і малопомітних елементів, деталей, з’єднувальних вузлів; 4) загальноживані і діалектні назви основних компонентів даху та стелі, а заодно і назви другорядних, на перший погляд, їх елементів; 5) традиційну семантику народної будівельної термінології, яка побутувала в українців, інших слов’янських та неслов’янських етносів Європи у XIX-XX ст.; 6)

збіжність і різницю у співіснуванні даху та плоскої стелі різних типів і варіантів в одній споруді залежно від конструкції їх складових частин, технології зведення, народних означень та семантики останніх; 7) генетичний зв'язок традиційного польського будівництва з карпатським і прикарпатським крізь призму довготривалої історії освоєння ранніми слов'янами теренів Середнього і Верхнього Подністров'я – переселення носіїв зарубинецької культури у басейн р. Дністер, виникнення та розвитку на їх основі черняхівської, а відтак празької археологічних культур тощо, а також крізь призму розселення ранніх слов'ян у Східній, Центральній і Південній Європі.

Мовно-етнографічні результати науково-пошукової праці з досліджуваної ділянки матеріальної культури українців, слов'янських етносів загалом зіставити з реконструкціями житлових об'єктів різних історичних періодів, які вже запропонували археологи. При порівнянні та зіставленні наукових здобутків різних учених гуманітарного профілю з порушеного питання першочергової уваги заслуговує з'ясування закономірностей побутування певних конструктивних і технологічних особливостей даху та плоскої стелі залежно від рівня розвитку конкретної системи опалення житла і, навпаки, останньої – від технічних, технологічних та інших чинників, які безпосередньо стосуються народного будівництва. Нарешті, на основі цієї, безперечно, масштабної за обсягом науково-аналітичної роботи, вчені мають встановити хоч би приблизний, але найбільш ймовірний, час виникнення в українців, слов'ян загалом житла з плоскою стелею як першооснови для його подальшого розвитку у вертикальній площині, тобто шляхом збільшення кількості поверхів. В іншому випадку будь-які міркування стосовно побутування двоповерхового житла у трипільців чи навіть у сільського населення княжого періоду³⁶ і надалі залишатимуться гіпотетичними міркуваннями, на основі яких неможливо простежити послідовний процес становлення та еволюції житла різних типів, традиційного будівельного комплексу загалом.

Ефективність застосування відповідної методики для реконструкції давніх за походженням об'єктів матеріальної культури перевірена автором при тривалому дослідженні питань, що стосуються використання м'язової сили тяглових тварин у господарстві українців, інших слов'ян. Для підтвердження сказаного стисло розглянемо “бовкуна” як пережиток, що стосується запрягу одного вола у сухопутний транспорт та орні знаряддя праці.

Наприкінці XIX–початку XX ст. слово “бовкун” мало у народно-розмовній мові українців два головні значення – “віл-одинець у запрягу” та “яро на одного вола”. І зазначений термін, й означені ним культурні реалії побутували лише на теренах Полісся, причому останні суттєво відрізнялися від запрягу однієї тварини (вола, корови) у віз чи сани та упряжі для неї, які використовували в інших регіонах Східної, Центральної, Північної і Західної Європи. Проаналізувавши загальну географію розповсюдження відповідних

явищ, конструкцію одинарного ярма різних типів та супровідних елементів (зовнішній вигляд окремих складових частин і способи кріплення їх між собою, з'єднувальні вузли тощо), автор зауважив велику схожість, а то й аналогічність запрягу одного вола у різні сільськогосподарські предмети з однокінним запрягом східноєвропейського типу.

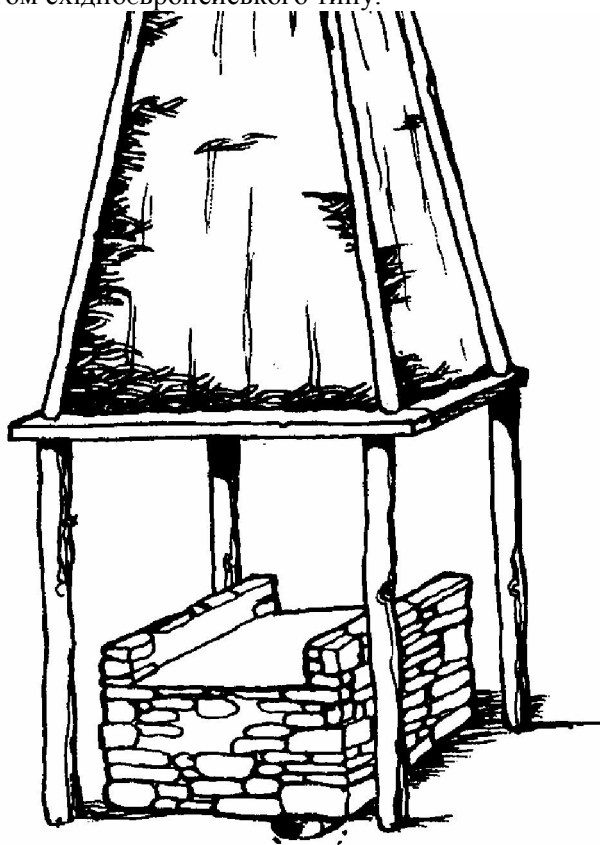

Рис. 5. Реконструкція відкритого вогнища (“горна”)з комином у хаті зі с.Копище Олевського р-ну Житомирської обл. (за Р. Сілецьким).

Fig. 5. Reconstruction of open hearth with chimney in the building from Kopyshe Olevsk district Zhytomyr region (by R. Silec'kyj).

При з'ясуванні походження описаного явища ключове значення мала зафіксована нами на теренах сучасної Зони Відчуження (колишній Чорнобильський район Київської обл.), досі невідома лінгвістам та етнологам, народна семантика слова “бовкун” – “сани на одного вола”, тобто господарські сани, в які запрягали лише одного вола. Саме вона дозволила автору запропонувати нову етимологію цього терміна, встановити місце і час виникнення означеного ним явища та ін. Зокрема, було доведено, що одноволовий запряг вперше застосували праслов'яни (носії зарубинецької

культури, котрі проживали у басейні р. Прип'ять). Їм же належав винахід ярма на одного вола (з так званою "кульбакою") та голобель як тяглового засобу, окремих способів кріплення голобель до ходової частини саней тощо. Насамкінець, запряг одного вола у сани послужив прототипом запрягу одного коня в голоблі³⁷, а не навпаки, як вважали раніше вчені, причому тяглову спроможність однієї тварини цього виду спершу випробували також у саях.

Отже, підведемо загальну риску. По-перше, для реконструкції об'єктів культури і побуту населення України доісторичного періоду і навіть середньовіччя дослідник має засвоїти весь доступний йому первинний фактичний матеріал, причому набутий різними фахівцями гуманітарного профілю – істориками, археологами, етнологами, мовознавцями та ін. По-друге, наявність у культурі і побуті українців, слов'ян загалом різних за походженням пережитків, які вже зафіксували чи ще виявлять етологи, є сприятливим фактором для об'єктивного відтворення не лише загального вигляду, конструкції, технології виготовлення тощо окремих об'єктів матеріальної культури, а й з'ясування первинних значень споріднених із ними явищ духовної культури. По-третє, комплексний аналіз фактичного матеріалу, системний підхід до вивчення явищ та об'єктів народної культури з використанням основних методів сучасної історичної та етнологічної науки (типологічного, ретроспективного аналізу, історичної реконструкції тощо) – надійна основа запобігання поширенню у наукових колах і серед широкої читацької аудиторії хибних, а то й навмисне надуманих міркувань щодо культурних здобутків давніх етносів України. По-четверте, значного поступу на ниві реконструкції культури і побуту населення України доісторичного періоду українські вчені можуть досягти при одній умові – скооперувавши фахові зусилля спеціалістів різних наукових профілів за тематичним, а не за іншими (наприклад, хронологічним) зацікавленнями. Для цього заздалегідь потрібно вирішити декілька організаційних питань: визначити найбільш актуальні для сучасного українознавства проблеми, установу (скажімо, Інститут археології НАН України), яка координувала і скеровувала б наукову дослідницьку роботу, визначала б поточні і перспективні завдання кожного наукового колективу тощо.

---

¹ *Вайнштейн С. И.* Историческая этнография // Свод этнографических понятий и терминов. Москва, 1988. Вып. 2: Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. С. 62-63.

² *Круц В. О.* Етнокультурний склад населення. Побут і матеріальна культура // Давня історія України: У 3-х т. Київ, 1997. Т. 1: Первісне суспільство. С. 250 (рис. 62), 253 (рис. 64); *Відейко М. Ю.* Планування та архітектура поселень найдавніших землеробів // Історія української культури. Київ, 2001. Т. 1: Історія культури давнього населення України. С. 159 (рис.); *Його ж.* Архітектура типільської культури VI-III тис. до н. е. // Відейко М. Ю., Терпиловський Р. В., Петрашенко В. О. Давні поселення України. Київ, 2005. С. 25 (рис. 1.22), 34 (рис. 1.32), 40 (рис. 1.38), 44

(рис. 1.43), 45 (рис. 1.45) та ін.; *Відейко М. М.* Комп'ютерні реконструкції поселень та жител типільської культури // Трипільська цивілізація у спадщині України: Конференція, присвячена 110-річчю відкриття трипільської культури (Матеріали та тези доповідей конференції, що проходила у Києві 30-31 травня 2003 р.). Київ, 2003. С. 270-271.

³ *Радович Р., Сілецький Р.* Стеля та сволок у традиційному будівництві поліщуків (конструктивно-технологічний та обрядовий аспекти) // Народознавчі Зошити. Львів, 1996. № 2. С. 78-79; *Радович Р.* Релікти архаїчного поліського житла // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів, 1999. Вип. 2: Овруччина. 1995. С. 87-98.

⁴ *Phleps H.* The Craft of Log Building: A Handbook of Craftsmanship in Wood / Translated and adapted from the original German by R. MacGregor. Ottawa, 1982. P. 124-154.

⁵ *Бломквист Е. Э.* Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов (Поселения, жилища и хозяйственные строения) // Восточнославянский этнографический сборник: Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белоруссов в XIX–начале XX в. Москва, 1956. С. 132.

⁶ *Радович Р., Сілецький Р.* Стеля та сволок... С. 88-90.

⁷ *Раппопорт П. А.* Древнерусское жилище // Археология СССР. Свод археологических источников. Ленинград, 1975. Вып. Е1-32. С. 136, 158-160.

⁸ *Радович Р., Сілецький Р.* Стеля та сволок... С. 79, 82-86.

⁹ *Kolberg O.* Dzieła wszystkie. Wrocław; Poznań, 1968. T. 52: Białoruś-Polesie. S. 267.

¹⁰ *Szablewska S.* Wesele i Krzywy taniec u ludu ruskiego w okolicy Zbarażu // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. Krakow, 1883. T. VII. Cz. III. S. 124, 130.

¹¹ *Дей О.* Весілля, записане 1845 року батьком І. Нечуя-Левицького // Народна творчість та етнографія. Київ, 1972. № 2. С. 90.

¹² Весілля: У 2-х кн. / Упоряд., прим. М. М. Шубравської. Київ, 1970. Кн. 1. С. 72, 129, 262 та ін.; *Kolberg O.* Dzieła wszystkie. Wrocław; Poznań, 1968. T. 44: Gory i Podgorze. Cz. 1. S. 142; *Ejusd.* Dzieła wszystkie. Wrocław; Poznań, 1974. T. 49: Sanockie-Krośnieńskie. Cz. 1. S. 313, 317, 325, 326, 337, 345, 348, 354 та ін.; *Ejusd.* Dzieła wszystkie. Wrocław; Poznań, 1962. T. 29: Pokucie. Cz. 1. S. 243, 244, 248, 263, 268-269 та ін.

¹³ *Вовк Хв.* Шлюбний ритуал та обряди на Україні // Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. Київ, 1995. С. 279-287.

¹⁴ Див.: *Афанасьєва Н. Е., Плотникова А. А.* Гроб // Славянские древности: Этнолингвистический словарь / Под. ред. Н. И. Толстого. Москва, 1995. Т. 1. С. 553-558; *Плотникова А. А.* Могила // Славянские древности: Этнолингвистический словарь / Под. ред. Н. И. Толстого. Москва, 2004. Т. 3. С. 266-272.

¹⁵ *Радович Р.* Поліська стебка (За матеріалами правобережного Полісся) // ЗНТШ. Львів, 2001. Т. ССХLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 205.

¹⁶ Там само. С. 211-217.

¹⁷ Там само. С. 217-220.

¹⁸ Там само. С. 221-222.

¹⁹ *Радович Р.* Хата з дахом на пристінних стовпах (за матеріалами Старосамбірського району) // Народознавчі Зошити. 2001. № 3. С. 539; *Його ж.* "Хата в хаті", або житло з дахом на пристінних стовпах // Вісник Львівського університету: Серія історична. Львів, 2003. Вип. 38. С. 705-706.

²⁰ *Радович Р.* Хата з дахом на пристінних стовпах... С. 540-541.

- ²¹ Там само. С. 542; *Його ж.* “Хата в хаті”... С. 725-726.
- ²² *Dolżycka B.* Konstrukcja przysłupowa // *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego.* Wrocław, 1995. Т. 2: Budywnictwo. S. 84-104.
- ²³ *Купчинський О. А.* Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень (Географічні назви на **-ичі**). Київ, 1981. С. 116-150, 152-153 (картосхема 3), 160 (картосхема 5), 168-169 (картосхема 6).
- ²⁴ *Lew S.* Dom przysłupowy w gornym i środkowym dorzeczu Sanu // *Lud.* Wrocław, 1966. Т. 50. S. 499-516.
- ²⁵ *Радович Р.* “Хата в хаті”... С. 719 (рис. 6), 724-726.
- ²⁶ *Купчинський О. А.* Найдавніші слов'янські топоніми... С. 244-245 (картосхема 10).
- ²⁷ *Якимович А.* Народне будівництво Покуття // *Наукові записки / Музей народної архітектури та побуту у Львові.* Львів, 1998. Вип. 1. С. 62; *Його ж.* Використання глини в народному будівництві Буковини і Покуття (кінець ХІХ–початок ХХ ст.) // *Народознавчі Зошити.* 2001. № 3. С. 557.
- ²⁸ *Якимович А.* Народне будівництво Покуття. С. 62.
- ²⁹ *Сілецький Р.* Сільське поселення та садиба в Українських Карпатах ХІХ–початку ХХ ст. Київ, 1994. С. 130.
- ³⁰ До речі, на заключному етапі розвитку черняхівської культури у Середньому і Верхньому Подністров'ї у житлах археологічних черняхівців з'являються печі-кам'янки, які населенню Східної Європи раніше були невідомі (*Баран В. Д.* Определяющие тенденции развития материальной культуры населения Юго-Восточной Европы в первой половине I тыс. н. э. // *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.* Киев, 1990. С. 195; *Його ж.* Давні слов'яни. Київ, 1998. С. 175, 293 (рис. 39)). Чи не вони послужили прототипом нового опалювального пристрою, який і спричинив виникнення та розповсюдження на зазначеній території житла з дахом на пристінних стовпах. Використання самої печі-кам'янки як опалювального пристрою не могло вплинути на розвиток житла, оскільки, за конструктивно-функціональною специфікою, вона належала до “півзакритих вогнищ”.
- ³¹ *Сілецький Р.* До питання про відкрите вогнище як опалювальний пристрій народного житла на Правобережному Поліссі // *Вісник Львівського університету: Серія історична.* Львів, 1999. Вип. 34. С. 49-497, 498 (рис. 2).
- ³² Там само. С. 499-500.
- ³³ Там само. С. 497, 499.
- ³⁴ *Сілецький Р.* Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла в Україні (конструктивно-функціональні особливості печі) // *ЗНТШ.* Львів, 2001. Т. ССХІІ: Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 230-247.
- ³⁵ *Кубе С.* Отопление // *Свод этнографических понятий и терминов.* Москва, 1989. Вип. 3: Материальная культура. С. 122.
- ³⁶ *Петрашенко В. А.* Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). Киев, 2005. С. 34 (рис. 19), 35 (рис. 20), 36 (рис. 21); *Його ж.* Архітектура поселень у слов'янській та давньоруській час. VIII–XIII ст. // *Відейко М. Ю.* Терпиловський Р. В., Петрашенко В. О. Давні поселення України. Київ, 2005. С. 145 (рис. 3.28), 147 (рис. 3.29), 149 (рис. 3.31), 151 (рис. 3.33) та ін.
- ³⁷ *Глушко М.* Генезис тваринного запрягу в Україні (Культурно-історична проблема). Львів, 2003. С. 120-126, 267-322, 362-365.

**METHODS OF PRE-HISTORICAL PERIOD
CULTURAL OBJECTS OF POPULATION OF UKRAINE RENOVATION
(ETHNOLOGISTS' EXPERIENCE)**

Mykhaylo HLUSHKO

Ivan Franko National University of L'viv, the Chair of Ethnology

The results of scientific-reconnaissance work of modern Ukrainian historians-ethnologists, which may be useful for scientists to trace back the process of formation and evolution of some objects or the whole complexes of culture of the population of Ukraine before the appearance of a written language are considered. The author stresses his attention upon the existence in the traditional building of Ukrainians of the 19th – early 20th century of considerable number of survivals, which refute hypotheses and assumptions by some researchers regarding the possible construction by bearers of Trypillya archeological culture of two-storeyed buildings as well as graphical renovations, suggested by them, from the point of view of constructive, technical, technological and other factors. At the same time methodological principles and methodical instructions regarding the future research of dwellings of the population of Ukraine of pre-historical period, a number of scientific tasks, which must be solved by common efforts of different experts of humanitarian field are outlined.

Key words: historical ethnology, archeology, survivals, methods of research, two-storeyed dwelling, “bovkun”, renovation.

Стаття надійшла до редколегії 09.03.2006

Прийнята до друку 22.03.2006